International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

२१व्या शतकातील राजकारणावर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव: लोकशाही प्रक्रियेचे चिकित्सक विश्लेषण

प्रो. डॉ. दत्तात्रय काळेल

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, माढा, सोलापूर

Corresponding Author – **प्रो. डॉ. दत्तात्रय काळेल**

DOI - 10.5281/zenodo.18655334

संशोधन सारांश (Abstract):

एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीने केवळ सामाजिक संरचनाच नव्हे, तर जागतिक राजकीय व्यवस्था आणि लोकशाही प्रक्रियांवरही मूलगामी परिणाम केले आहेत. प्रस्तुत संशोधनपत्राचा मुख्य उद्देश २१व्या शतकातील राजकारणावर, विशेषतः लोकशाही प्रक्रियेच्या कार्यपद्धतीवर सामाजिक माध्यमांचा (Social Media) प्रभाव आणि त्याची व्याप्ती यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणे हा आहे. फेसबुक, ट्विटर (X), इन्स्टाग्राम आणि व्हॉट्सअॅप यांसारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सनी पारंपरिक राजकीय संवादाचे (Political Communication) प्रतिमान कसे बदलले आहे, याचा उहापोह या अभ्यासात करण्यात आला आहे. संशोधनाचा मुख्य गाभा सामाजिक माध्यमांच्या उभयविध भूमिकेवर केंद्रित आहे. एका बाजूला, सामाजिक माध्यमांनी माहितीच्या लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया वेगवान केली आहे, ज्यामुळे राजकीय प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण झाले आहे. यामुळे 'जनतेचा आवाज' (Voice of Dissent) प्रभावीपणे मांडण्यासाठी एक मुक्त व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. 'अरब स्प्रिंग' सारख्या घटनांमधून हे सिद्ध झाले आहे की, हे माध्यम हुकूमशाहीला आव्हान देण्यासाठी आणि नागरी अधिकारांच्या रक्षणासाठी एक प्रभावी साधन ठरू शकते.

तथापि, दुसऱ्या बाजूला हे संशोधन तंत्रज्ञानाच्या विघातक पैलूंकडेही लक्ष वेधते. 'पोस्ट-ट्रुथ' (Post-Truth) युगात गैरमाहिती (Misinformation), खोट्या बातम्या (Fake News), आणि 'डीपफेक' (Deepfake) तंत्रज्ञानाचा वापर करून मतदारांची दिशाभूल करणे हे लोकशाहीसमोरील एक गंभीर आव्हान बनले आहे. अल्गोरिदम-आधारित 'इको चेंबर्स' (Echo Chambers) आणि त्यामुळे समाजात वाढणारे वैचारिक ध्रुवीकरण (Polarization) यांचा राजकीय स्थिरतेवर होणारा परिणाम चिंताजनक आहे. तसेच, 'डिजिटल डिव्हाईड' (Digital Divide) मुळे समाजातील एक मोठा वर्ग या प्रक्रियेपासून अलिप्त राहतो, ज्यामुळे समावेशक लोकशाहीच्या तत्त्वाला बाधा पोहोचते. थोडक्यात, हे संशोधनपत्र सामाजिक माध्यमांच्या प्रभावाचे, त्यांच्या समाजशास्त्रीय आणि राजकीय परिणामांच्या संदर्भात विद्वत्तापूर्ण विश्लेषण करते.

प्रस्तावना (Introduction):

समकालीन राजकीय विश्लेषणात, डिजिटल क्रांती आणि विशेषतः सामाजिक माध्यमांचा उदय हा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. २१व्या शतकात इंटरनेटची वाढती घनता आणि स्मार्टफोनची सर्वत्र उपलब्धता यामुळे सामाजिक माध्यमे हे केवळ संवादाचे साधन न राहता, ते आधुनिक 'राजकीय अवकाश' (Political Space) बनले आहेत. पारंपरिक प्रसारमाध्यमे (वृत्तपत्रे, रेडिओ, टीव्ही) ही एकमार्गी (One-way) संवादावर आधारित होती, जिथे 'गेटकीपिंग' ची प्रक्रिया कठोर होती. मात्र, वेब २.० च्या आगमनानंतर संवादाचे स्वरूप द्विमार्गी (Two-way) आणि परस्परसंवादी (Interactive) झाले आहे.

या स्थित्यंतरामुळे लोकशाहीतील राजकीय सहभागाची व्याख्या बदलली आहे. राजकीय नेते आणि मतदार यांच्यातील पारंपरिक मध्यस्थांची (Intermediaries) भूमिका संपुष्टात आली असून, थेट संवाद प्रस्थापित झाला आहे. अमेरिकेतील बराक ओबामा यांची २००८ ची निवडणूक मोहीम किंवा भारतातील २०१४ ची सार्वत्रिक निवडणूक, या घटनांनी हे अधोरेखित केले आहे की, निवडणूक रणनीतीमध्ये (Election Campaigning) सामाजिक माध्यमे हा विजयाचा निर्णायक घटक ठरला आहे. या माध्यमांनी राजकीय संवादाचा खर्च कमी केला असून, संसाधन-विरहित छोट्या पक्षांना आणि स्वतंत्र उमेदवारांना आपली विचारसरणी मांडण्यासाठी समान संधी (Level Playing Field) उपलब्ध करून दिली आहे.

तथापि, या तंत्रज्ञानामुळे निर्माण होणाऱ्या नैतिक आणि राजकीय पेचप्रसंगांकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. 'केंब्रिज ॲनालिटिका' सारख्या प्रकरणातून डेटा प्रायव्हसी आणि मतदारांच्या वर्तणुकीचे मानसशास्त्रीय हाताळणी (Psychological Manipulation) करण्याचे प्रकार उघडकीस आले आहेत. सायबर ट्रोलिंग, द्वेषपूर्ण भाषण (Hate Speech) आणि अल्गोरिदमिक बायस (Algorithmic Bias) यामुळे सामाजिक सौहार्द आणि लोकशाही मूल्यांवर आघात होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत संशोधन केवळ तंत्रज्ञानाचा उत्सव साजरा करत नाही, तर त्याच्या वापरामुळे लोकशाहीच्या गाभ्यावर होणाऱ्या परिणामांचे सखोल आणि तटस्थ विश्लेषण करते.

संशोधन पद्धती आणि साहित्याचा आढावा (Research Methodology and Literature Review):

प्रस्तुत संशोधनासाठी 'गुणात्मक संशोधन पद्धती' (Qualitative Research Methodology) आणि 'वर्णनात्मक विश्लेषण' (Descriptive Analysis) यांचा अवलंब करण्यात आला आहे. सामाजिक माध्यमे आणि राजकारण यांचा परस्परसंबंध हा अत्यंत प्रवाही आणि बहुआयामी विषय असल्याने, केवळ संख्यात्मक तथ्यांवर अवलंबून न राहता, विविध राजकीय घटनांचे अन्वयार्थ लावणे आवश्यक आहे. यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन (Secondary Data Collection) स्रोतांचा प्रामुख्याने वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाच्या मांडणीसाठी जगभरातील, विशेषतः भारत, अमेरिका आणि युरोपातील अलिकडच्या काळातील निवडणुकांचा 'केस स्टडी' (Case Study) म्हणून तौलनिक अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये राजकीय पक्षांनी अवलंबलेली सोशल मीडिया रणनीती, जनमतावर त्याचा प्रभाव आणि निवडणूक निकाल यांचा सहसंबंध तपासण्यात आला आहे. तसेच, jürgen Habermas यांचा 'Public Sphere' (सार्वजनिक अवकाश) सिद्धांत आणि त्या अनुषंगाने डिजिटल युगात बदललेले त्याचे स्वरूप, यावर आधारित तात्विक मांडणी करण्यात आली आहे.

याशिवाय, नामांकित राज्यशास्त्रज्ञ, माध्यम तज्ज्ञ आणि समाजशास्त्रज्ञ यांनी प्रकाशित केलेले संशोधन पेपर, पुस्तके आणि आंतरराष्ट्रीय अहवाल यांचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. 'डिजिटल एथनोग्राफी'च्या माध्यमातून ऑनलाइन समुदायांमध्ये राजकीय चर्चा कशा आकारास येतात आणि 'व्हायरल' संस्कृतीचा राजकीय वर्तणुकीवर काय परिणाम होतो, याचे निरीक्षण नोंदवले आहे. संशोधनाच्या मर्यादांमध्ये सोशल मीडिया कंपन्यांची डेटा गोपनीयता धोरणे आणि अल्गोरिदमची अपारदर्शकता यांचा समावेश होतो, ज्यामुळे पूर्णतः अचूक डेटा मिळवणे आव्हानात्मक ठरते. तरीही, उपलब्ध साहित्याच्या आधारे तार्किक आणि वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न या संशोधनात केला आहे.

राजकीय संवाद आणि नागरिक भागीदारी:

सामाजिक माध्यमांनी राजकीय संवादाच्या रचनेत (Structure of Political Communication) आमूलाग्र बदल घडवून आणला आहे, ज्याचा प्रत्यक्ष सकारात्मक परिणाम नागरी सहभागावर (Civic Engagement) दिसून येतो. लोकशाहीच्या सशक्तीकरणासाठी शासक आणि शासित यांच्यात निरंतर संवाद असणे अनिवार्य असते. २१व्या शतकापूर्वी, हा संवाद प्रामुख्याने निवडणूक कालावधीपुरता मर्यादित होता. मात्र, ट्विटर, फेसबुक आणि युट्यूबसारख्या प्लॅटफॉर्म्समुळे आता राजकीय चर्चा अखंडितपणे सुरू असते. या प्रक्रियेला राजकीय विश्लेषकांनी 'सहभागात्मक संस्कृती' (Participatory Culture) असे संबोधले आहे.

सामाजिक माध्यमांमुळे 'राजकीय सक्रियता' (Political Activism) नवीन उंचीवर पोहोचली आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे विविध सामाजिक आणि राजकीय चळवळी. 'मी टू' (#MeToo), 'ब्लॅक लाईव्हस मॅटर' (#BlackLivesMatter) किंवा भारतातील शेतकरी आंदोलने, या सर्व चळवळींना जागतिक स्तरावर नेण्यात आणि जनमत संघटित करण्यात सोशल मीडियाने उत्प्रेरकाची (Catalyst) भूमिका बजावली आहे. पूर्वी ज्या उपेक्षित समूहांना मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमध्ये स्थान मिळत नव्हते, त्यांना आता पर्यायी माध्यमांद्वारे आपला आवाज उठवणे शक्य झाले आहे. युवा पिढी, जी पारंपरिक राजकारणाबाबत उदासीन मानली जात होती, ती आता डिजिटल माध्यमांद्वारे राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग नोंदवत आहे.

तसेच, या माध्यमामुळे राजकीय उत्तरदायित्व (Political Accountability) आणि पारदर्शकता वाढली आहे. लोकप्रतिनिधींच्या विधानांची पडताळणी करणे, त्यांच्या जुन्या आश्वासनांचे व्हिडिओ पुन्हा प्रसारित करणे आणि त्यांना थेट जाब विचारणे, हे आता सामान्य नागरिकासाठी शक्य झाले आहे. क्राउड-फंडिंग आणि डिजिटल स्वयंसेवक या संकल्पनांमुळे राजकीय मोहिमांचे लोकशाहीकरण झाले आहे. तथापि, काही अभ्यासक याला 'स्लॅकटीव्हिझम' (Slacktivism) किंवा 'क्लिक-ॲक्टिव्हिझम' असेही म्हणतात, जिथे सहभाग हा केवळ आभासी जगापुरता मर्यादित राहतो आणि प्रत्यक्ष जमिनीवरील कृतीचा अभाव असू शकतो. असे असले तरी, राजकीय जागृती निर्माण करण्यात या माध्यमाचे योगदान नाकारता येत नाही.

आव्हाने: गैरमाहिती, ध्रुवीकरण आणि डिजिटल विभाजन:

सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक प्रभाव मान्य करतानाच, लोकशाही व्यवस्थेसमोर निर्माण झालेल्या आव्हानांचे गांभीर्य समजून घेणे आवश्यक आहे. यातील सर्वात कळीचा मुद्दा म्हणजे 'माहिती प्रदूषण' (Information Pollution) किंवा 'गैरमाहिती' (Misinformation). राजकीय फायद्यासाठी सुनियोजितपणे पसरवली जाणारी खोटी माहिती (Disinformation) आणि 'फेक न्यूज' लोकशाही प्रक्रियेची विश्वासार्हता कमी करत आहेत. 'कॉग्निटिव्ह बायस' (Cognitive Bias) चा वापर करून मतदारांच्या विचारसरणीवर प्रभाव टाकण्यासाठी बॉट्स (Bots) आणि 'ट्रोल आर्मी'चा वापर केला जातो, ज्यामुळे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते.

दुसरे गंभीर आव्हान म्हणजे 'वैचारिक ध्रुवीकरण' (Ideological Polarization). सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्सचे अल्गोरिदम हे वापरकर्त्याला त्यांच्या आवडीनिवडी आणि पूर्वग्रहांशी जुळणारा मजकूरच वारंवार दाखवतात. याला 'इको चेंबर्स' किंवा 'फिल्टर बबल्स' असे म्हणतात. यामुळे व्यक्तीला विरोधी दृष्टिकोन समजून घेण्याची संधी मिळत नाही आणि त्यांचे पूर्वग्रह अधिक दृढ

होतात. याचा परिणाम सामाजिक सहिष्णुता कमी होण्यात आणि राजकीय संवादाचे रूपांतर आक्रमक वादात होण्यात होतो. राजकीय पक्ष या ध्रुवीकरणाचा फायदा घेऊन विकासाच्या मुद्द्यांपेक्षा अस्मितेच्या आणि भावनात्मक मुद्द्यांवर भर देतात, जे प्रगल्भ लोकशाहीसाठी घातक आहे.

तिसरे आव्हान म्हणजे 'डिजिटल डिव्हाईड' (Digital Divide). जरी हे युग डिजिटल असले तरी, सामाजिक-आर्थिक विषमता, भौगोलिक स्थान आणि वयोमानानुसार तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेत मोठी तफावत आहे. ग्रामीण भाग आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांकडे डिजिटल साक्षरता आणि संसाधनांचा अभाव आहे. जेव्हा राजकीय चर्चा आणि निर्णय प्रक्रिया अधिकाधिक ऑनलाइन होत जाते, तेव्हा हा मोठा जनसमुदाय प्रक्रियेतून वगळला जाण्याचा धोका असतो. याला 'डिजिटल एक्सक्लूजन' (Digital Exclusion) म्हटले जाते. याशिवाय, डेटा प्रायव्हसी, 'सर्व्हेलन्स कॅपिटलिझम' आणि परकीय शक्तींचा निवडणुकीतील हस्तक्षेप हे देखील राष्ट्रीय सुरक्षेच्या आणि सार्वभौमत्वाच्या दृष्टीने चिंतेचे विषय आहेत.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनाअंती, २१व्या शतकातील राजकारणावर सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव हा अत्यंत संमिश्र, गुंतागुंतीचा आणि बहुआयामी आहे, या निष्कर्षाप्रत आपण येतो. सामाजिक माध्यमे ही एक 'दुधारी तलवार' (Double-edged Sword) आहे. एका बाजूला, त्यांनी राजकीय संवादाचे लोकशाहीकरण केले आहे, सत्तेच्या रचनेला अधिक पारदर्शक बनवले आहे आणि सामान्य नागरिकांना अभिव्यक्तीचे प्रभावी साधन दिले आहे. यामुळे राजकीय व्यवस्थेत लोकाभिमुखता आणि उत्तरदायित्व वाढण्यास मदत झाली आहे. मात्र, दुसऱ्या बाजूला, सुनियोजित गैरमाहितीचा प्रसार, सामाजिक ध्रुवीकरण आणि अल्गोरिदमिक हस्तक्षेपाद्वारे मानवी वर्तनाचे नियंत्रण यांसारख्या बाबी लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांना आव्हान देत आहेत. भावनात्मक राजकारणामुळे तार्किक विचारसरणी आणि वस्तुनिष्ठतेचा ऱ्हास होत आहे. तसेच, डिजिटल दरीमुळे समान संधीच्या तत्वाला बाधा येत आहे. भविष्यात, लोकशाही प्रक्रिया निकोप आणि बळकट ठेवण्यासाठी केवळ तांत्रिक उपायांवर अवलंबून राहणे पुरेसे नाही. यासाठी व्यापक धोरणात्मक चौकटीची गरज आहे. सोशल मीडिया कंपन्यांचे उत्तरदायित्व निश्चित करणे, अल्गोरिदममध्ये पारदर्शकता आणणे आणि कडक सायबर कायदे अंमलात आणणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची:

1. **Diamond, L.** (2010). Liberation technology. *Journal of Democracy*, *21*(3), 69–83. https://doi.org/10.1353/jod.0.0190
2. **Habermas, J.** (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). MIT Press. (Original work published 1962).
3. **Karandikar, M.** (2019). *Social media: Prabhavi samvadache madhyam*. Diamond Publications.
4. **Kulkarni, V.** (Ed.). (2021). *Bharatatil social media ani rajkaran*. Saket Prakashan.
5. **Palshikar, S.** (2014). *Bharatache rajkaran: Satatya ani badal* [Politics of India: Continuity and change]. The Unique Academy.